

De invloed van waarden op demografisch gedrag. Een test van een centrale hypothese uit de Tweede Demografische Transitie theorie

Aart C. LIEFBROER

*Nederlands Interdisciplinair Demografisch Instituut (NIDI), Postbus 11650,
2502 AR, Den Haag, Nederland. E-mail: liefbroer@nidi.nl.*

Abstract. De Tweede Demografische Transitie theorie veronderstelt dat veranderingen in demografisch gedrag mede worden veroorzaakt door veranderingen in waardenoriëntaties onder inwoners van Westerse samenlevingen. Op het niveau van samenlevingen blijkt er inderdaad sprake te zijn van zowel een veranderend demografisch gedrag als veranderende waardenoriëntaties. Zwakke schakel in de toetsing van de Tweede Demografische Transitie theorie is tot op heden echter dat er weinig empirische evidentie is voor een effect op individueel niveau van waarden op demografisch gedrag. In dit artikel wordt deze relatie getoetst met behulp van paneldata verzameld onder Nederlandse jongvolwassenen. Het blijkt dat individuele waardenoriëntaties wel degelijk van invloed zijn op demografische gedragingen van jongvolwassenen. In het bijzonder blijken jongvolwassenen die veel waarde hechten aan autonomie en hedonisme het aangaan van vergaande verplichtingen —zoals het in het huwelijk treden en het ouderschap— uit te stellen, terwijl jongvolwassenen die veel waarde hechten aan het burgerlijke gezinsleven juist op relatief jonge leeftijd starten met relatie- en gezinsvorming. Deze resultaten vormen een duidelijke ondersteuning voor de centrale stelling uit de Tweede Demografische Transitie theorie dat juist de verschuivingen in waarden in de richting van het meer belang hechten aan autonomie en zelfontplooiing aan de basis hebben gelegen van het veranderende demografische gedrag in de afgelopen decennia.

Trefwoorden: waarden; gezinsvorming; jong-volwassenheid; Tweede Demografische Transitie.

The impact of values on demographic behaviour: A test of a central hypothesis of the Second Demographic Transition theory. The Second Demographic Transition theory assumes that changes in demographic behaviour have —among others— been caused by changes in value orientations among the population of Western societies. Research has shown that —at the societal level— one can indeed observe both changes in demographic behaviour and changes in value orientations. However, until now the weakest link in testing the Second Demographic Transition theory has been the scarcity of empirical evidence for a causal effect of values on demographic behaviour at the individual level. In this article this causal effect is tested using panel data that have been collected among Dutch young adults. Value orientations are found to be important determinants of the timing of major demographic events during young adulthood. In particular, young adults who value autonomy and hedonism are found to postpone committing themselves to long-term attachments —like marriage and parenthood—, whereas young adults who value a bourgeois family lifestyle start family formation at a relatively early age. These results support the central contention of the Second Demographic Transition theory that a value shift towards autonomy and self-fulfilment lies at the heart of the changes in demographic behaviour that have been witnessed during the past decades.

Keywords: values; family formation; young adulthood; Second Demographic Transition.

1. Inleiding

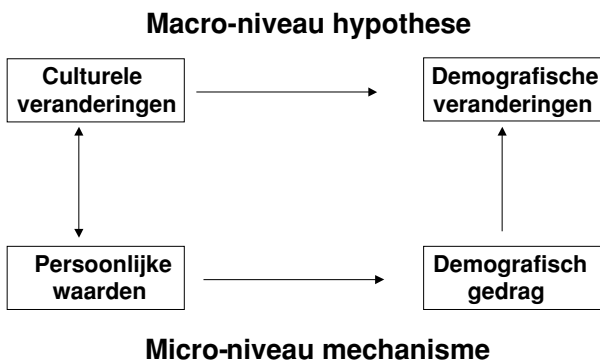
In de afgelopen decennia hebben zich grote veranderingen voorgedaan in het demografisch gedrag van jongvolwassenen. Men woont vaker en langer zelfstandig, gaat later met een partner samenleven, kiest vaker voor ongehuwd samenwonen, gaat vaker uit elkaar en krijgt later en ook minder kinderen (Liefbroer en Dykstra, 2000). Voor elk van de genoemde veranderingen afzonderlijk zijn specifieke oorzaken aan te wijzen. Daarnaast is er echter ook reden om te veronderstellen dat de genoemde veranderingen onderling samenhangen en dat er oorzaken zijn die van invloed zijn op dit hele cluster van gedragsveranderingen. Deze laatste veronderstelling brachten Lesthaeghe en Van de Kaa er in 1986 toe de theorie van de Tweede Demografische Transitie te lanceren (Lesthaeghe, 1995; Lesthaeghe en Van de Kaa, 1986; Van de Kaa, 1987, 2001). De Tweede Demografische Transitie theorie —hierna ook wel met TDT-theorie aangeduid— veronderstelt dat de genoemde demografische veranderingen onder meer het gevolg zijn van belangrijke veranderingen in waardenpatronen in westerse samenlevingen. Processen van secularisering, modernisering en individualisering leiden ertoe dat individuen meer keuzevrijheid krijgen en meer belang gaan hechten aan het realiseren van eigen doelstellingen en behoeften. Deze nadruk op zelfontplooiing leidt tot het minder snel aangaan van verrekende verbintenissen zoals huwelijk en ouderschap, het stellen van hogere eisen aan aangegane

verbintenissen en het sneller ontbinden van verbintenissen wanneer deze niet aan de verwachtingen blijken te voldoen.

De TDT-theorie geeft een verklaring voor de samenhang tussen twee maatschappelijke trends, te weten de verandering in waardenpatronen enerzijds en de verandering in demografische gedragingen anderzijds. Haar populariteit is mede te danken aan het feit dat beide trends uitvoerig zijn gedocumenteerd. Dit geldt niet alleen voor de reeds gememoreerde veranderingen in het gedrag, maar tevens voor de veronderstelde veranderingen in waardenpatronen. Uit herhaald survey-onderzoek is gebleken dat er inderdaad sprake is van de veronderstelde verschuiving in waardenpatronen in de richting van meer nadruk op autonomie en zelfontplooiing (Inglehart en Baker, 2000; Lesthaeghe en Surkyn, 1988).

Het feit dat er op het niveau van een samenleving als geheel een samenhang blijkt te zijn tussen culturele veranderingen en demografische veranderingen is niet voldoende om de houdbaarheid van de TDT-theorie te kunnen aantonen. Om dat laatste te kunnen doen is het tevens noodzakelijk om aan te tonen dat er —op het niveau van het individuele gedrag— sprake is van een invloed van de waarden die individuen aanhangen op hun gedragingen. Dit wordt geïllustreerd in *figuur 1*. In deze figuur is —geïnspireerd door het werk van Coleman (1990)— de samenhang tussen waarden en gedrag zoals verondersteld in de TDT-theorie weergegeven. De theorie veronderstelt een samenhang tussen culturele trends en demografische veranderingen op het niveau van een samenleving als geheel. Deze samenhang hangt echter mede af van de vraag of er op individueel niveau werkelijk sprake is van een invloed van waarden op gedrag. En juist over dit element in het verklaringsschema bestaat tot op heden weinig duidelijkheid.

Figuur 1. De relatie tussen de Tweede Demografische Transitie theorie en onderzoek naar de invloed van waarden op individueel gedrag

Er zijn diverse redenen waarom er tot op heden weinig onderzoek is gedaan naar de invloed van waarden op individueel gedrag. In de eerste plaats kan men veronderstellen dat dit samenhangt met het feit dat men deze invloed zo vanzelfsprekend vindt dat nader onderzoek overbodig is. Daarbij gaat men echter voorbij aan de mogelijkheid dat men een beroep op waarden kan gebruiken ter rechtvaardiging van gedrag dat is ontsproten aan heel andere motieven, zoals eigenbelang. Ook gaat men in zo'n geval voorbij aan de mogelijkheid dat waarden niet zozeer het gedrag beïnvloeden, maar dat waarden door het gedrag zelf worden gevormd (Lesthaeghe en Moors, 2002). Dit brengt mij bij een tweede reden voor de schaarste aan onderzoek naar de relatie tussen waarden en gedrag, te weten de beperkte beschikbaarheid van geschikte gegevens. Om na te gaan of waarden van invloed zijn op gedrag, moet men eerst de waarden vaststellen en daarna observeren hoe individuen zich gedragen. Dit vereist dat individuen in de loop van de tijd worden gevolgd. Een dergelijke onderzoeksopzet —een panelstudie geheten— is kostbaar en tijdrovend en als gevolg hiervan een schaars goed. Een derde reden, ten slotte, waarom er weinig bekend is over de invloed van waarden op demografisch gedrag is dat, voor zover er gebruik wordt gemaakt van panelstudies, de aandacht meestal uitgaat naar de invloed van relatief concrete opvattingen op specifieke gedragingen (Axinn en Thornton, 1992, 1993; Barber *et al.*, 2002; Beets *et al.*, 1999; Bumpass, 2002; Goldscheider en Goldscheider, 1993). Waarden zijn echter tamelijk algemeen en abstract van aard en worden —mede door dit abstracte karakter— verondersteld van invloed te zijn op een heel scala aan demografische gedragingen. Juist op dit punt is het aantal studies nog zeer beperkt (Moors, 1996).

Tegen deze achtergrond is het doel van deze studie na te gaan in hoeverre waardenoriëntaties van invloed zijn op demografisch gedrag onder Nederlandse jongvolwassenen. Deze studie onderscheidt zich van eerdere studies rond dit thema door een groter aantal waardenoriëntaties en een groter aantal gedragingen in beschouwing te nemen. Hierbij wordt gebruik gemaakt van informatie afkomstig uit een langlopende panelstudie onder jongvolwassenen. Voordat ik echter inga op de opzet en resultaten van dit onderzoek, sta ik eerst stil bij de vraag wat waarden zijn en op welke wijze ze in empirisch onderzoek kunnen worden vastgesteld.

2. De conceptualisering en operationalisering van waarden

Waarden kunnen worden omschreven als opvattingen over na te streven doelen en gedragswijzen. Deze omschrijving is gebaseerd op de inmiddels klassieke

definitie van Rokeach: "A *value* is an enduring belief that a specific mode of conduct or end-state of existence is personally or socially preferable to an opposite or converse mode of conduct or end-state of existence (Rokeach, 1973, p. 5)". Het gaat er bij waarden dus om dat ze een zekere mate van abstractie hebben. Als opvattingen betrekking hebben op specifieke objecten, bijvoorbeeld op de verdeling van taken tussen mannen en vrouwen binnen een huishouden of op de wenselijkheid van een beroepsleger, dan wordt over attitudes gesproken (Fishbein en Ajzen, 1980). Attitudes hebben betrekking op een meer of minder specifiek object en worden derhalve verondersteld vooral van invloed te zijn op specifieke gedragingen. Waarden daarentegen worden geacht een breed werkingsveld te hebben en gedragingen op diverse terreinen van het leven te beïnvloeden.

Waarden verschillen ook van normen. Normen zijn een specifiek soort opvattingen over hoe men zich hoort te gedragen. De reikwijdte van normen kan variëren van heel algemeen — "Eert uw vader en uw moeder"— tot heel specifiek. Typerend aan normen is dat overtreding ervan is gekoppeld aan het opleggen van sancties (Marini, 1984). Het is juist dit element dat ontbreekt bij waarden. Waarden zijn in dit opzicht vrijblijvender, hoewel sommige algemene normen ook tot iemands waardenoriëntatie kunnen behoren.

Waarden zijn dus tamelijk abstracte voorstellingen omtrent het 'goede'. Toch zijn er waarden in soorten en maten. Zo onderscheidt Rokeach (1973) in zijn eerder al geciteerde definitie twee soorten waarden, te weten einddoelen en gedragswijzen. Einddoelen noemt hij terminale waarden, terwijl hij gedragswijzen aanduidt met instrumentele waarden. Binnen de klasse van terminale waarden maakt Rokeach een nader onderscheid tussen persoonlijke en sociale waarden. Persoonlijke waarden hebben met name betrekking op het persoonlijke leven —dat wat iemand belangrijk vindt in zijn of haar eigen leven—, terwijl sociale waarden betrekking hebben op de samenleving — dat wat iemand belangrijk vindt voor de samenleving als geheel. Een voorbeeld van een persoonlijke waarde is gezondheid, terwijl een wereld zonder oorlog een voorbeeld is van een sociale waarde. Ook binnen de klasse van instrumentele waarden maakt Rokeach een nader onderscheid tussen morele waarden en competentie waarden. Morele waarden zijn gericht op anderen —hoe wens ik mij ten opzichte van anderen te gedragen?— en bij tekortschieten ontstaan gevoelens van schuld. Competentiewaarden zijn gericht op de eigen persoon —wat voor soort persoon wens ik te zijn?— en bij tekortschieten ontstaan gevoelens van schaamte.

Voor onderzoek naar de invloed van waarden op demografisch gedrag is het onderscheid in diverse soorten waarden dat Rokeach maakt zinvol omdat het

de vraag oproept welke soort waarden het sterkst van invloed is op het proces van relatie- en gezinsvorming. In mijn ogen zijn —wat terminale waarden betreft— vooral persoonlijke waarden van belang en niet zozeer sociale waarden. Keuzes rond vorming en vormgeving van relaties zijn namelijk bij uitstek persoonlijke keuzes en het ligt niet voor de hand dat deze direct worden beïnvloed door waarden omtrent de inrichting van de samenleving als geheel. In tegenstelling tot wat regelmatig wordt gesuggereerd (Jansen en Kalmijn, 2002; Lesthaeghe, 1995; Van de Kaa, 2001), ben ik dan ook van mening dat het weinig voor de hand ligt om te veronderstellen dat een sociale waarde als postmaterialisme (Inglehart, 1977) een sterke invloed zal hebben op gedragingen in de persoonlijke levenssfeer¹. Naast persoonlijke waarden spelen naar verwachting ook instrumentele waarden een rol. Centraal in de TDT-these staat immers de verschuiving naar meer keuzevrijheid en autonomie. Daarom mag worden verwacht dat individuen die veel belang hechten aan competentiewaarden als autonomie en zelfbepaling (Alwin, 1984; Kohn, 1969) ander demografisch gedrag zullen vertonen dan individuen die weinig belang hechten aan dergelijke competentiewaarden.

Tot nu toe is vooral gesproken over waarden als geïsoleerde opvattingen over het ‘goede’. Waarden zijn echter niet ‘los’ verkrijgbaar. Individuen hangen meestal betekenisvolle sets van waarden aan, veelal aangeduid als waardensystemen, waardenpatronen of waardenoriëntaties (Jansen, 2002; Rokeach, 1973). Een waardenoriëntatie wordt gekenmerkt doordat men een set van waarden meer of minder hoog rangschikt in de eigen waardenhiërarchie. Theorievorming over welke waardenoriëntaties kunnen worden onderscheiden is echter tamelijk schaars (Triandis, 1996). Meestal wordt het aantal en de aard van de te onderscheiden waardenoriëntaties langs empirische weg vastgesteld.

Dit brengt mij bij het laatste onderwerp dat ik in deze paragraaf aan de orde wil stellen, te weten de wijze waarop waarden en waardenoriëntaties in empirisch onderzoek kunnen worden gemeten. De gehanteerde werkwijze blijkt vooral af te hangen van de mate waarin de onderzoeker van tevoren een beeld heeft van de waardenoriëntaties die hij of zij wenst te meten. Voor sommige specifieke waardenoriëntaties zijn specifieke meetinstrumenten ontwikkeld.

¹ Deze zienswijze sluit niet uit dat er in empirische analyses statistisch significante effecten van postmaterialisme op demografisch gedrag worden gevonden. Mijns inziens dienen dergelijke effecten echter geïnterpreteerd te worden tegen de achtergrond van een te verwachten samenhang tussen een postmaterialistische waardenoriëntatie op sociaal terrein en een individualistische of hedonistische waardenoriëntatie op persoonlijk en moreel vlak. Er is met andere woorden eerder sprake van een schijnverband dan van een oorzakelijk verband.

Een voorbeeld hiervan is de 'Parental Values Scale' van Melvin Kohn (1969). De PVS meet welke waarden men relatief belangrijk dan wel relatief onbelangrijk acht om aan kinderen tijdens de opvoeding bij te brengen. Veelal blijkt dat sommige ouders de nadruk leggen op het belang van het aanleren van autonomie en zelfbeschikking, anderen op conformiteit en discipline (Jansen, 1983; Meijnen, 1977). Het interessante aan de PVS is dat men een beeld krijgt van de waarden die individuen zelf aanhangen zonder dat men rechtstreeks informeert naar de eigen waarden. Men vraagt namelijk naar wat men belangrijk vindt in de opvoeding. De veronderstelling is dat men vooral datgene zal willen overdragen in het opvoedingsproces wat men ook voor zichzelf van eminent belang acht.

De meest gebruikte wijze om waardenoriëntaties te meten is echter via een meer exploratieve aanpak. Hierbij legt men aan individuen een groot aantal potentiële doelen voor en vraagt hen ofwel deze te rangschikken naar belangrijkheid ofwel voor elk doel afzonderlijk aan te geven hoe belangrijk men dit doel acht². Vervolgens wordt op de verkregen antwoorden factoranalyse toegepast en worden de gevonden factoren inhoudelijk geïnterpreteerd en benoemd. Voorbeelden van deze werkwijze zijn te vinden in het werk van Rokeach en Schwartz. Rokeach (1973) gebruikt een lijst met 18 terminale en 18 instrumentele waarden en destilleert hier zeven factoren uit. Schwartz (1994) start met een lijst van 52 waarden en destilleert hier een tiental waarden uit. Voor beide instrumenten geldt dat zij waardenoriëntaties meten op een zeer abstract niveau. Zo bevat het instrument van Rokeach zowel persoonlijke als sociale terminale waarden en zowel morele als competentiegerichte instrumentele waarden. Uiteraard kan deze exploratieve werkwijze ook worden toegepast wanneer men zich richt op het onderscheiden van meer specifieke waardenoriëntaties, bijvoorbeeld op het terrein van persoonlijke of sociale waarden.

3. Data en werkwijze

In deze paragraaf wordt informatie verstrekt over de dataset die wordt gebruikt om de invloed van waarden op demografisch gedrag vast te stellen, wordt stilgestaan bij de gedragingen die in het onderzoek worden bestudeerd, en wordt de gehanteerde werkwijze besproken.

² Zie Alwin en Krosnick (1985) voor een vergelijking van de resultaten van de rangordening en de rating-procedure.

3.1. Data

De gegevens waarvan gebruik wordt gemaakt zijn afkomstig uit de Panel Studie naar Sociale Integratie van Jong-Volwassenen in Nederland (PSIN) (Liefbroer en Kalmijn, 1997). In 1987 zijn in het kader van dit onderzoek 1.775 jongvolwassenen geïnterviewd, geboren in 1961, 1965 en 1969. De volgende ronden van dataverzameling zijn gehouden in 1989, 1991, 1995 en 1999/2000. De PSIN-respondenten waren derhalve ongeveer 18, 22 en 26 jaar oud ten tijde van de eerste ronde in 1987, en ongeveer 30, 34 en 38 jaar oud ten tijde van de laatste ronde. De respondenten zijn geselecteerd door middel van een aselechte steekproef, gestratificeerd naar sekse en geboortjaar. De steekproef is getrokken uit de registers van 25 gemeenten in Nederland. Deze gemeenten vormden een aselechte steekproef van alle Nederlandse gemeenten, gestratificeerd naar urbanisatiegraad en regio. De non-respons in de eerste ronde was 37 procent. Ongeveer 47 procent van de respondenten die in 1987 waren geïnterviewd zijn overgebleven in de laatste ronde van interviews in 1999 (N = 836). Voor meer informatie over opzet en uitvoering van het onderzoek wordt verwezen naar Liefbroer en Kalmijn (1997) en Jansen (2002).

3.2. Indicatoren voor relatievorming en relatievormgeving

In het onderzoek wordt een groot aantal indicatoren betrokken die inzicht geven in de wijze waarop jongvolwassenen hun transitie naar volwassenheid vorm geven, te weten:

- het tijdstip waarop men het ouderlijk huis verlaat;
- of men na het verlaten van het ouderlijk huis met een partner of zelfstandig alleen gaat wonen;
- het tijdstip waarop men voor het eerst met een partner gaat samenleven;
- of men, als men voor het eerst gaat samenleven, dit gehuwd of ongehuwd doet;
- het tijdstip waarop men voor het eerst in het huwelijk treedt;
- de duur die verstrijkt tussen het moment dat men ongehuwd gaat samenwonen en het moment dat men in het huwelijk treedt;
- de duur die verstrijkt tussen het moment dat men gaat samenleven met een partner en het moment dat men uit elkaar gaat;
- het tijdstip waarop men een eerste kind krijgt.

Voor al de genoemde gebeurtenissen geldt dat met behulp van de gegevens uit meerdere rondes van de PSIN-studie kan worden vastgesteld op welk moment een gebeurtenis heeft plaatsgevonden. In de analyse worden alleen personen

betrokken die een bepaalde gebeurtenis niet hebben meegemaakt voor de eerste onderzoeksronde. Door deze beperking worden waarden altijd voorafgaand aan het te bestuderen gedrag vastgesteld. Respondenten worden net zo lang gevolgd totdat zij de gebeurtenis in kwestie hebben meegemaakt. Voor respondenten die hun medewerking aan het panelonderzoek hebben gestopt voordat een bepaalde gebeurtenis heeft plaatsgevonden en voor respondenten die een gebeurtenis niet hebben meegemaakt voor de laatste onderzoeksronde plaatsvond, geldt dat van hen in ieder geval bekend is dat zij een bepaalde gebeurtenis voor de datum van beëindiging van hun medewerking niet hebben meegemaakt³.

3.3. Controlevariabelen

In de analyses die in het navolgende worden gepresenteerd is —naast de variabelen waar onze aandacht zich op richt— ook een aantal controlevariabelen opgenomen. Dit is gebeurd om te voorkomen dat ten onrechte effecten aan waarden worden toegeschreven die in werkelijkheid het gevolg zijn van de invloed van andere variabelen die zowel samenhangen met de waarden in 1987 als met het gedrag na 1987. Het gaat daarbij om de volgende variabelen:

- cohort (geboren in 1961, 1965 of 1969);
- sekse;
- stedelijke herkomst (opgegroeid in een stad met minder dan of meer dan 100.000 inwoners);
- opleidingsniveau op 16-jarige leeftijd (lbo, mavo of mbo/havo/vwo);
- relatiestatus in 1987 (geen verkering, verkering, ongehuwd samenwonend of gehuwd);
- activiteitenstatus in 1987 (een opleiding volgend, een baan hebbend of werkloos).

In de later gepresenteerde multivariate analyses is steeds voor al de genoemde variabelen gecontroleerd. De gevonden effecten worden gerapporteerd in de desbetreffende tabel. Omdat dit artikel zich richt op de invloed van waarden op gedrag, zal echter niet op de effecten van de genoemde variabelen worden ingegaan.

3.4. Werkwijze

Allereerst wordt met behulp van factoranalyse nagegaan welke waarden de jongvolwassenen in ons onderzoek onderscheiden. De exact gevolgde werkwijze

³ In termen van levensloopanalyse betekent dit dat deze personen gecensureerd zijn op het moment dat zij hun medewerking hebben stopgezet dan wel op het moment dat de laatste onderzoeksronde heeft plaatsgevonden.

wordt in de volgende paragraaf beschreven. Vervolgens wordt gebeurtenissenanalyse toegepast om de invloed van waarden op demografisch gedrag vast te stellen. Daarbij wordt gebruikt gemaakt van Cox's semi-parametrische regressiemodel (Blossfeld en Rohwer, 1995). Als een transitie tot meer dan één mogelijke uitkomst kan leiden —bij het verlaten van het ouderlijk huis kan men samen of alleen gaan wonen en bij het met een partner gaan samenleven kan men dit gehuwd dan wel ongehuwd doen— worden zogenaamde 'competing risk'-modellen geschat. Bij dergelijke modellen dient men de effecten van een covariaat op elk van de mogelijke uitkomsten met elkaar te vergelijken. Men kan vaststellen of een covariaat van invloed is op de keuze tussen twee mogelijke uitkomsten door te toetsen of een model waarin het effect van deze covariaat voor elk van de uitkomsten verschillend is beter bij de data past dan een model waarin het effect van deze covariaat voor beide uitkomsten aan elkaar gelijk is. Een dergelijke likelihood ratio test is steeds uitgevoerd en alleen die resultaten worden gerapporteerd die blijken deze test statistisch significant zijn.

4. Analyse van waardenoriëntaties

4.1. Persoonlijke waardenoriëntaties

In de eerste ronde van de PSIN-panelstudie is aan de deelnemende jongvolwassenen gevraagd om 19 doelen die betekenis zouden kunnen hebben in hun persoonlijke leven te beoordelen op een schaal lopend van niet belangrijk (1) tot heel belangrijk (5). De precieze formulering van elk van de voorgelegde doelen staat vermeld in *tabel 1*. Leidraad bij de keuze van de voorgelegde doelen is geweest dat het moet gaan om doelen die betekenis hebben voor de leefwereld waarin jongvolwassenen heden ten dage hun keuzes maken en dat de doelen gezamenlijk een goede afspiegeling vormen van die leefwereld.

Op de set met 19 doelen is een factoranalyse uitgevoerd. Doel van factoranalyse is om de set met waarden te reduceren tot een beperktere set onderling samenhangende waarden. Elk van de via factoranalyse geconstrueerde factoren kan vervolgens inhoudelijk worden geduid. Doel daarbij is het vinden van de gemeenschappelijke noemer die de waarden binnen de betrokken waardenoriëntatie verbindt. Stelregel bij de interpretatie is dat de betekenis van een factor vooral afhangt van die items —in dit geval waarden— die de hoogste factorladingen vertonen. Vaak wordt daarbij als vuistregel gehanteerd dat factorladingen minimaal 0,40 dienen te zijn om een rol te mogen spelen bij deze inhoudelijke interpretatie. Daarnaast wordt het aantal factoren beperkt tot

Tabel 1. Resultaten van een factoranalyse op een set met persoonlijke waarden (Gebruikte methode: Varimax rotatie met Kaiser normalisatie)

	Factor				
	1	2	3	4	5
Hoe belangrijk vind jij het om ...					
...onafhankelijk te kunnen zijn van je ouders?	0,02	0,01	0,02	0,16	0,77
...veel aandacht te kunnen besteden aan je opleiding of carrière?	-0,12	0,67	0,06	-0,02	0,22
...geld uit te kunnen geven aan dingen die je leuk vindt?	-0,09	0,12	0,18	0,63	0,17
...zelf verantwoordelijkheid te dragen?	0,19	0,24	0,02	0,06	0,68
...veel afwisseling te hebben in de dingen die je doet?	0,03	0,16	0,43	0,21	0,27
...veel contacten te hebben met vrienden?	-0,01	0,06	0,82	0,12	0,02
...steeds nuttig en zinvol bezig te zijn?	0,28	0,61	0,11	-0,01	-0,08
...waardering te krijgen van mensen in je omgeving?	0,19	0,39	0,37	0,15	-0,09
...veel vrijheid te hebben om te doen en laten wat je wilt?	-0,08	0,05	0,14	0,69	0,23
...een gevoel van zekerheid te hebben?	0,60	0,21	0,12	0,17	-0,02
...je geborgen te kunnen voelen?	0,62	0,09	0,28	0,06	0,08
...veel kameraadschap te ontvangen?	0,24	0,07	0,78	0,14	-0,03
...dingen te kunnen doen die aansluiten bij je kennis en talenten?	0,01	0,66	0,07	0,12	0,10
...veel vrije tijd te hebben?	0,10	-0,03	0,18	0,72	-0,02
...een taak en doel te hebben in het leven?	0,49	0,48	0,04	-0,12	0,10
...orde en regelmaat te hebben in het leven?	0,65	0,21	-0,12	0,10	-0,22
...een goede band met een partner te hebben?	0,60	-0,12	0,12	-0,07	0,27
...geen dingen te hoeven doen die op je zenuwen werken?	0,42	-0,04	-0,12	0,50	-0,22
...de mogelijkheid te hebben om kinderen op een verantwoorde wijze op te voeden?	0,63	-0,05	0,03	-0,11	0,12
Percentage verklaarde variantie per factor	13,6	9,9	9,8	9,7	7,8

die welke een voldoende mate van de totale variantie in de itemset binden. In tabel 1 staan de resultaten van de uitgevoerde factoranalyse vermeld. Om de interpretatie van de resultaten te vergemakkelijken zijn factorladingen van 0,40 of hoger met een grijstint geaccentueerd.

De eerste factor wordt gekenmerkt door waarden als geborgenheid en zekerheid, het hebben van een duidelijk doel in het leven, de wens om een ordelijk en spanningsvrij leven te leiden en het benadrukken van het belang van een relatie met een partner en het verantwoordelijk opvoeden van kinderen. Tezamen suggereren deze waarden een oriëntatie op dat wat wel het burgerlijke ideaal is genoemd (Felling *et al.*, 1983). Men benadrukt het gezinsleven en ziet dit verbonden met idealen van rust en het vinden van geborgenheid. Het is een waardenoriëntatie waarin het kerngezin wordt gezien als een ‘haven in a heartless world’ (Lasch, 1977). Personen die op deze factor hoog scoren hebben een sterke voorkeur voor een burgerlijke waardenoriëntatie, terwijl personen die laag op deze factor scoren juist worden gekenmerkt door het afwijzen van deze waardenoriëntatie.

Op de tweede factor laden vier waarden hoog, te weten veel aandacht kunnen besteden aan werk en opleiding, dingen kunnen doen die aansluiten bij je kennis en vaardigheden, steeds nuttig en zinvol bezig kunnen zijn, en —evenals bij de eerste factor— het hebben van een taak en doel in het leven. Tezamen suggereren deze vier waarden een oriëntatie op een carrière, maar dan niet zozeer als middel om geld te verdienen, maar als mogelijkheid om de eigen capaciteiten te kunnen realiseren en betekenis te kunnen geven aan het eigen bestaan. Het gaat —met andere woorden— vooral om de intrinsieke betekenis van arbeid. Personen die hoog scoren op deze factor hebben een sterke carrièreoriëntatie, terwijl personen die laag scoren op deze factor eerder weinig belang hechten aan een carrière.

Op de derde factor laden slechts twee waarden hoog, te weten het hebben van veel contacten met vrienden en het ontvangen van veel kameraadschap. Deze waardenoriëntatie legt derhalve sterk het accent op de betekenis van het sociale netwerk. Het feit dat andere sociale contacten, in het bijzonder die met een partner, niet op deze factor laden, geeft aan dat het hier gaat om de waardering van vriendschapsrelaties buiten de directe gezinssfeer. Personen die hoog op deze factor scoren geven aan veel waarde te hechten aan het hebben van een groot, betekenisvol sociaal netwerk, terwijl personen die laag op deze waardenoriëntatie scoren hier relatief weinig waarde aan hechten.

Drie waarden laden hoog op de vierde factor, te weten veel vrijheid hebben om te doen en te laten wat je wilt, beschikken over veel vrije tijd en geen dingen hoeven doen die op je zenuwen werken. Tezamen roepen deze drie waarden een beeld op van een hedonistische waardenoriëntatie, waarbij hedonisme eerder verstaan moet worden als het zich ongestoord kunnen richten op individuele genoegens dan als het ongebreideld botvieren van allerlei passies. Het genieten van het goede des levens staat binnen deze waardenoriëntatie centraal. Personen die hoog scoren op deze factor hechten veel belang aan hedonisme, terwijl personen die laag op deze factor scoren weinig hedonistisch zijn ingesteld.

Op de vijfde factor, ten slotte, laden slechts twee waarden hoog, te weten onafhankelijk kunnen zijn van je ouders en zelf verantwoordelijkheid kunnen dragen. Uit deze twee waarden spreekt een sterke behoefte om deel uit te kunnen maken van de wereld der volwassenen. Juist in de periode van de jong-volwassenheid is dit een waardenoriëntatie die —vooral bij hen die nog in sterke mate afhankelijk zijn van ouders— sterk tot de verbeelding kan spreken. Personen die hoog scoren op deze waardenoriëntatie hechten veel belang aan het gaan behoren tot de wereld der volwassenen, terwijl personen die laag scoren op deze factor minder gericht zijn op het gaan behoren tot de wereld der volwassenen. Dit laatste kan een gevolg zijn van het feit dat men hier nog in het geheel niet bij stil staat, maar kan ook voortspruiten uit het feit dat men reeds onafhankelijk is geworden.

Het is frappant om te constateren dat de eerste vier waardenoriëntaties tezamen zo ongeveer het hele scala aan te onderscheiden levensdomeinen beslaan, te weten een gerichtheid op het gezinsleven, een gerichtheid op carrière, een gerichtheid op het bredere sociale netwerk en een gerichtheid op de vrije tijd. Jongvolwassenen verschillen blijkbaar onderling in hun waardering voor deze levensterreinen. Terwijl sommige jongvolwassenen vooral op het gezinsleven zijn georiënteerd, ligt het accent bij anderen op één van de drie andere levensdomeinen. Deze vier waardenoriëntaties hebben gemeenschappelijk dat ze niet gebonden zijn aan de levensfase van de jong-volwassenheid, maar gedurende de gehele levensloop van betekenis zijn. Men kan zich overigens voorstellen dat het relatief belang dat personen aan elk van deze vier waardenoriëntaties hechten niet constant is gedurende de gehele levensloop maar verschilt van levensfase tot levensfase. De vijfde waardenoriëntatie —de volwassenheidsoriëntatie— wijkt op dit punt duidelijk af van de vier overige. Dit is typisch een waardenoriëntatie die alleen van betekenis lijkt voor jongvolwassenen. Eén van de belangrijke ontwikkelingsdoelen van deze levensfase is immers het zich losmaken van het gezin van herkomst en het vinden van een zelfstandige weg in het leven.

In de navolgende analyses worden alle vijf waardenoriëntaties meegenomen. Voor elk van de vijf factoren is een factorscore berekend, waarbij de factorladings als wegingsfactor dienst doen. Alle waardenoriëntaties hebben een gemiddelde score van nul en een standaardafwijking van één.

4.2 Instrumentele waardenoriëntatie

Behalve over persoonlijke waardenoriëntaties is in de PSIN-survey ook informatie verzameld over instrumentele waardenoriëntaties van jongvolwassenen. Hierbij is gebruik gemaakt van de ouderschapswaardenschaal van Kohn (1969), die eerder in Nederlands onderzoek is gebruikt (bijvoorbeeld Jansen, 1983; Meijnen, 1977). Zoals in paragraaf 2 reeds is aangegeven, is deze schaal ontwikkeld om na te gaan welke waarden individuen belangrijk achten in de opvoeding van kinderen. Centraal in dit instrument staat de tegenstelling tussen nadruk op zelfbepaling en autonomie enerzijds en gehoorzaamheid en discipline anderzijds. Aan respondenten is gevraagd om zich in te denken dat men kinderen zou hebben en vervolgens op een zevenpuntsschaal, lopend van heel onbelangrijk tot heel belangrijk, aan te geven hoeveel belang men eraan hecht om de eigen kinderen diverse eigenschappen bij te brengen. Het belang dat men hecht aan autonomie en zelfbepaling is gemeten door drie items, te weten vragen naar het belang dat men eraan hecht dat:

- kinderen hun eigen weg weten te vinden;
- kinderen verantwoordelijkheidsgevoel hebben; en
- kinderen verstandig oordelen.

Het belang dat men hecht aan conformiteit en discipline is gemeten door vijf items, te weten vragen naar het belang dat men eraan hecht dat:

- kinderen goede manieren hebben;
- kinderen goed hun best doen op school;
- kinderen goed naar hun ouders luisteren;
- kinderen netjes zijn; en
- kinderen zich gedragen zoals het een jongen of meisje past.

Voor beide schalen —belang van zelfbepaling en belang van conformiteit— is allereerst een schaalscore berekend met een mogelijk bereik van nul tot tien (zie De Jong en Liefbroer (1998) voor meer informatie). Vervolgens is de schaalscore voor het belang van conformiteit afgetrokken van de schaalscore voor het belang van autonomie. De resulterende schaal heeft een gemiddelde

van 1,3 en een standaardafwijking van 1,6. Een hoge score op deze schaal impliceert dat men relatief veel belang hecht aan zelfbepaling en autonomie, terwijl een lage score impliceert dat men juist relatief veel belang hecht aan conformiteit en discipline.

5. Invloed van waarden op demografisch gedrag

Van waarden wordt verondersteld dat ze een breed scala van gedragingen van individuen beïnvloeden. In deze paragraaf zal worden vastgesteld in hoeverre waarden van invloed zijn op gedragingen van jongvolwassenen op het vlak van relatie- en gezinsvorming gedurende de jong-volwassenheid. Daarbij is steeds met behulp van een multivariate analyse nagegaan of waarden —gemeten in 1987— van invloed zijn geweest op de beslissingen op het vlak van relatie- en gezinsvorming die respondenten na 1987 hebben genomen. In *tabel 2* staan de resultaten van de uitgevoerde Cox regressie-analyses vermeld. In het navolgende zal ik steeds per waardenoriëntatie evalueren in hoeverre de betrokken waardenoriëntatie het demografisch gedrag beïnvloedt. Bij de beoordeling van de effecten dient in het oog te worden gehouden dat een positief effect betekent dat een gebeurtenis eerder en een negatief effect dat een gebeurtenis later plaatsvindt. Zo impliceert een effect van 0,25 voor burgerlijke gezinsoriëntatie op eerste huwelijk dat jongvolwassenen jonger trouwen naarmate ze een sterkere oriëntatie op het burgerlijke gezin hebben⁴.

Een burgerlijke waardenoriëntatie beïnvloedt diverse demografische beslissingen gedurende de jong-volwassenheid. Hoewel deze waardenoriëntatie niet van invloed is op het tijdstip waarop jongvolwassenen het ouderlijk huis verlaten, blijkt ze wel van invloed te zijn op de wijze waarop dat gebeurt. Naarmate men sterker op het burgerlijke gezin is georiënteerd, neemt de kans toe dat men gelijk met een partner gaat samenleven in plaats van zelfstandig alleen te gaan wonen. Een burgerlijke gezinsoriëntatie is ook niet van invloed op het tijdstip waarop men voor het eerst met een partner gaat samenleven, maar opnieuw wel op de wijze waarop men dit doet. Naarmate men meer waarde hecht aan het burgerlijke gezin wordt de kans groter dat men gelijk trouwt in plaats van te kiezen voor ongehuwd samenwonen. De invloed van een burgerlijke gezinsoriëntatie op het huwelijk is trouwens ook verder aanzienlijk. Naarmate men sterker op het burgerlijke gezinsideaal is georiënteerd, treedt men eerder in het

⁴ Om precies te zijn neemt de maandelijkse kans om een eerste huwelijk te sluiten toe met $(e^{(0,25)} - 1) * 100\% = 28\%$ per punt hogere score op de schaal voor burgerlijke gezinsoriëntatie.

Tabel 2. Effecten van waardenoriëntaties en controlevariabelen op het risico om diverse demografische gebeurtenissen mee te maken tijdens de jong-volwassenheid

	Type gebeurtenis									
	Uit huis gaan	Zelfstandig uit huis gaan	Uit huis gaan met een partner	Eerste samenwoonrelatie	Eerste relatie is ongehuwd samenwonen	Eerste relatie is huwelijk	Eerste huwelijk	Huwelijk na samenwonen	Relatie-ontbinding	Eerste kind
<i>Controle Variabelen</i>										
Cohort 1965	0,26	0,22	0,36	0,35*	0,38*	0,26	0,32*	-0,16	0,91**	-0,35**
Cohort 1969	-0,24	0,05	-0,56†	-0,20	0,04	-1,24**	-0,40*	-0,42	1,23**	-1,10**
Mannen	-0,45**	-0,27*	-0,70**	-0,45**	-0,33**	-0,88**	-0,26*	-0,18	0,38†	-0,15
Stedelijke herkomst	0,19†	0,28*	0,13	0,10	0,19†	-0,30	-0,12	-0,21	0,02	0,05
MAVO	0,19	0,28	0,06	-0,12	-0,09	-0,26	-0,13	-0,13	-0,13	-0,01
HAVO/MBO/VWO	0,34**	0,40*	0,27	-0,02	0,03	-0,30	-0,06	0,24	-0,11	-0,02
Verkerfing in 1987	0,49**	-0,15	1,26**	0,94**	0,92**	1,06**	1,12**	0,34†	-0,40	1,22**
Samenwonend in 1987							1,83**		-0,99**	1,64**
Gehuwd in 1987	0,05	-0,29†	0,45**	0,52**	0,44**	0,97**	0,68**	0,26	-1,75**	2,33**
Werkend in 1987	-0,22	-0,30	-0,01	-0,33	-0,37	0,21	-0,28	0,48	-0,35	0,75**
Werkloos in 1987									0,01	0,52†
<i>Persoonlijke waardenoriëntaties</i>										
Burgerlijke gezinsoriëntatie	-0,03	-0,14†	0,14	0,09	0,03	0,39**	0,25**	0,32**	-0,16	0,17*
Carrière-oriëntatie	-0,05	-0,01	-0,06	-0,05	0,07	-0,29†	-0,04	-0,10	-0,17	-0,11†
Sociale- netwerk-oriëntatie	0,07	0,13†	-0,02	0,00	-0,02	0,10	0,16**	0,10	0,07	0,03
Hedonistische oriëntatie	0,03	0,03	-0,01	-0,01	0,05	-0,24*	-0,16**	-0,18*	0,11	-0,12*
Volwassenheidsoriëntatie	0,06	0,07	0,06	0,06	0,12*	-0,10	-0,03	-0,11	0,17	-0,10
<i>Instrumentele waardenoriëntatie</i>										
Autonomie	0,11**	0,20**	-0,03	-0,03	-0,01	-0,16*	-0,07†	-0,10	0,16*	-0,01
<i>Waarden * sekse interacties</i>										
Mannen * Carrière-oriëntatie					-0,20†	0,64*				
Aantal gebeurtenissen	464	257	207	467	377	90	327	136	92	331

† p < 0,10 * p < 0,05 ** p < 0,01.

huwelijk en zetten jongvolwassenen die ongehuwd samenwonen ook sneller hun relatie om in een huwelijk. Ten slotte geldt dat een burgerlijke waardenoriëntatie ook samenhangt met het tijdstip waarop men de stap zet naar het ouderschap. Naarmate men sterker op het burgerlijke gezinsideaal is georiënteerd, krijgt men eerder een eerste kind.

De invloed van de carrière-oriëntatie op beslissingen gedurende de jong-volwassenheid is aanmerkelijk geringer. Er bestaat een tendens ($p < 0,10$) dat men het krijgen van een eerste kind uitstelt naarmate men meer waarde hecht aan een carrière. Verder is er ook sprake van een effect op de keuze tussen ongehuwd samenwonen en trouwen, maar hierbij is sprake van duidelijk tegenovergestelde effecten voor vrouwen en mannen. Onder vrouwen geldt dat er een tendens is dat een carrière-oriëntatie de kans op het gelijk trouwen verkleint. Onder mannen geldt echter precies het tegenovergestelde. Naarmate mannen meer waarde hechten aan carrière-oriëntatie neemt de kans af dat ze gaan samenwonen en de kans toe dat ze juist voor gelijk trouwen kiezen.

De sociale-netwerk-oriëntatie heeft slechts op één punt een statistisch significant effect op de demografische keuzen van jongvolwassenen. Verrassenderwijs blijkt dat men eerder in het huwelijk treedt naarmate men meer waarde hecht aan een sociaal netwerk.

De hedonistische waardenoriëntatie is weer aanmerkelijk sterker van invloed op keuzes rond huwelijk en ouderschap. Naarmate jongvolwassenen een sterkere voorkeur hebben voor een hedonistische levensstijl kiezen zij vaker voor ongehuwd samenwonen in plaats van gelijk trouwen, treden zij later in het huwelijk en stellen zij —wanneer zij eerst zijn gaan samenwonen— de overgang naar de huwelijkse staat langer uit. Ook stellen jongvolwassenen met een hedonistische waardenoriëntatie het krijgen van kinderen uit.

De laatste persoonlijke waardenoriëntatie die in het onderzoek is meegenomen is de volwassenheidsoriëntatie. Deze blijkt slechts op één demografische gebeurtenis van invloed te zijn. Jongvolwassenen met een minder sterke volwassenheidsoriëntatie kiezen relatief vaker voor ongehuwd samenwonen dan voor gelijk trouwen.

Naast een set van persoonlijke waardenoriëntaties is ook een instrumentele waardenoriëntatie in het onderzoek betrokken, te weten de mate waarin jongvolwassenen waarde hechten aan autonomie. Deze waarde blijkt duidelijk samen te hangen met demografische keuzes van jongvolwassenen. Naarmate

jongvolwassenen meer waarde hechten aan autonomie gaan ze op jongere leeftijd uit huis en kiezen dan vaker voor zelfstandig alleen wonen dan voor het samenleven met een partner. Naarmate jongvolwassenen een groter belang hechten aan autonomie is de kans dat ze gaan trouwen zonder eerst te hebben samengewoond geringer en tevens is er een tendens dat zij op latere leeftijd in het huwelijksbootje stappen. Ten slotte is de kans op relatie-ontbinding ook groter naarmate jongvolwassenen meer waarde hechten aan autonomie.

6. Conclusies

De centrale vraagstelling van dit artikel is of waarden —opgevat als abstracte voorstellingen van het wenselijke— van invloed zijn op de demografische gedragingen van jongvolwassenen. De demografische relevantie van deze vraagstelling is gelegen in het feit dat de Tweede Demografische Transitie theorie veronderstelt dat de veranderingen in demografisch gedrag die zich in de afgelopen decennia hebben voltrokken mede het gevolg zijn van verschuivingen in de waardenhiërarchie die individuen in Westerse samenlevingen erop na houden. Om deze these te staven, volstaat het niet om te wijzen op gelijktijdige veranderingen in demografisch gedrag en in culturele preferenties op het niveau van de samenleving als geheel, maar dient men ook aan te tonen dat er op individueel niveau sprake is van een invloed van waarden op gedrag.

Allereerst is nagegaan of er onder jongvolwassenen patronen zijn te onderscheiden in de waarden die zij voor hun eigen persoonlijke leven van belang achten. Uit de uitgevoerde analyses komt naar voren dat er vijf persoonlijke waardenoriëntaties kunnen worden onderscheiden. Deze waardenoriëntaties worden gekenmerkt door een gerichtheid op respectievelijk het burgerlijke gezin, een carrière, het bredere sociale netwerk, hedonisme en het volwassen worden. Op de laatste waardenoriëntatie na gaat het hier om oriëntaties op wat waarschijnlijk de vier belangrijkste levensdomeinen zijn, te weten gezin, arbeid, sociale relaties buiten het gezinsverband en vrijetijdsbesteding. De resultaten suggereren dat personen onderling verschillen in het relatieve belang dat men aan elk van deze vier domeinen toekent. Hoewel dit onderzoek zich beperkt tot jongvolwassenen mag worden verwacht dat de betekenis van deze vier waardenoriëntaties niet exclusief is voor deze levensfase, maar dat ze veeleer gedurende het gehele leven van betekenis zijn. Wel zou kunnen worden verondersteld dat het relatieve belang van de waardenoriëntaties varieert naar gelang de levensfase waarin individuen zich bevinden. De vijfde onderscheiden waardenoriëntatie —de volwassenheidsoriëntatie— is waarschijnlijk wel specifiek voor de

jong-volwassenheid gezien het feit dat het losmaken van het ouderlijk huis en het opbouwen van een zelfstandig leven een belangrijk ontwikkelingsdoel van juist deze levensfase vormt.

Naast waardenoriëntaties die zich richten op de doelen die individuen nastreven zijn er ook die zich richten op het soort gedrag dat men wil vertonen. Dergelijke waardenoriëntaties worden instrumenteel genoemd. In dit onderzoek is aandacht besteed aan een belangrijke instrumentele waardenoriëntatie, te weten autonomie. Deze waardenoriëntatie drukt het relatieve belang uit dat men hecht aan autonomie en zelfbepaling in vergelijking met conformiteit en discipline.

In het tweede deel van de empirische analyses is nagegaan in hoeverre de vijf persoonlijke waardenoriëntaties tezamen met de waarde die men hecht aan autonomie van invloed zijn op een scala aan demografische gedragingen, te weten uit huis gaan, samenwonen, trouwen, relatie-ontbinding en ouderschap. Het blijkt dat er duidelijke effecten zijn te constateren van waardenoriëntaties op demografisch gedrag. In het bijzonder blijken de burgerlijke gezinsoriëntatie, hedonisme en autonomie samen te hangen met diverse aspecten van het proces van gezinsvorming. Een sterkere oriëntatie op het burgerlijke gezin gaat samen met een relatief vroeg aangaan van vergaande bindingen zoals huwelijk en ouderschap, terwijl een sterke oriëntatie op autonomie en hedonisme juist samengaat met een uitstel van het aangaan van vergaande verplichtingen. Het feit dat waarden met diverse demografische gedragingen samenhangen kan worden gezien als een duidelijke bevestiging voor de stelling dat waarden gedrag beïnvloeden. Anders dan voor specifieke attitudes geldt, verwacht men van waarden dat ze niet zozeer specifieke gedragingen beïnvloeden, maar van invloed zijn op diverse aspecten van het menselijk handelen. Dat wordt door deze resultaten duidelijk bevestigd. Daarmee vormen de resultaten tegelijkertijd ook een duidelijke ondersteuning voor de TDT-theorie, aangezien deze op het individuele niveau een dergelijke relatie postuleert.

De resultaten bieden tevens in een ander opzicht een duidelijke ondersteuning voor de TDT-theorie. De waardenoriëntaties die het duidelijkst van invloed blijken te zijn op het demografisch gedrag —burgerlijke gezinsoriëntatie, hedonisme en autonomie— betreffen juist die waarden waarvan de TDT-theorie veronderstelt dat ze in de afgelopen decennia in relatief belang zijn verschoven. De oriëntatie van individuen op het burgerlijke gezin zou zijn afgenomen, terwijl men juist meer waarde zou zijn gaan hechten aan autonomie en het nastreven van ‘hedonistische’ doelen op het vlak van vrijetijdsbesteding. Gezien het sterke effect van deze waardenoriëntaties op het demografische gedrag is het evident

dat veranderingen in deze waardenoriëntaties in sterke mate zullen hebben bijgedragen aan verschuivingen in het demografische gedrag van jongvolwassenen.

De gevonden resultaten beantwoorden niet alleen onderzoeksvragen, maar roepen uiteraard ook nieuwe vragen op. Zo kan men zich afvragen wat de resultaten impliceren voor toekomstige trends op het vlak van relatie- en gezinsvorming. Onderzoek naar ontwikkelingen in waarden en attitudes (Esveldt *et al.*, 2001; Thornton en Young-DeMarco, 2001) laten zien dat er in de jaren negentig sprake lijkt te zijn van een stabilisatie in de opvattingen en waarden — met andere woorden: er lijkt geen verdere verschuiving plaats te vinden in de richting van een grotere waardering voor autonomie en hedonisme en een kleinere waardering van het burgerlijke gezinsleven. Als de waardenpatronen zich inderdaad stabiliseren, dan mag worden verondersteld dat de komende periode zal worden gekenmerkt door relatief geringe veranderingen in het proces van relatie- en gezinsvorming — tenzij de relatieve betekenis van waarden als drijvende kracht achter demografische verandering zal afnemen en economische en institutionele factoren zich gaan ontpoppen als drijvende factoren achter het proces van relatie- en gezinsvorming.

Ook kan men zich de vraag stellen of de gevonden waardenoriëntaties wellicht niet alleen van invloed zijn op het demografische gedrag van jongvolwassenen, maar ook op ander gedrag van dezelfde leeftijdsgroep, bijvoorbeeld ten aanzien van de wijze waarop men de partnerrelatie en andere primaire relaties vorm geeft. Zo mag men veronderstellen dat jongvolwassenen met een sterke burgerlijke gezinsoriëntatie een relatief traditionele seksespecifieke verdeling van taken zullen voorstaan en ook veel waarde zullen hechten aan gezamenlijk optrekken, terwijl jongvolwassenen die veel waarde hechten aan autonomie wellicht juist veel afzonderlijke activiteiten wensen te ondernemen en voor een meer egalitaire verdeling van taken opteren. Ten slotte zou het ook interessant zijn om te onderzoeken in hoeverre de betrokken waardenoriëntaties ook van invloed zijn op keuzes tijdens andere fasen van de levensloop. Theoretisch zou men dit mogen verwachten en bestaand onderzoek lijkt dit ook te suggereren (De Jong Gierveld en Peeters, 2002), maar gebrek aan hoogwaardige paneldata belemmert voorlopig het definitief toetsen van deze these.

Literatuur

Alwin, D.F. (1984), Trends in parental socialization values: Detroit, 1958-1983. *American Journal of Sociology*, 90, pp. 359-382.

- Alwin, D.F. en J.A. Krosnick (1985), The measurement of values in surveys: A comparison of ratings and rankings. *Public Opinion Quarterly*, 49, pp. 535-552.
- Axinn, W.G. en A. Thornton (1992), The relationship between cohabitation and divorce: Selectivity or causal influence? *Demography*, 29, pp. 357-374.
- Axinn, W.G. en A. Thornton (1993), Mothers, children and cohabitation: The intergenerational effects of attitudes and behavior. *American Sociological Review*, 58, pp. 233-246.
- Barber, J.S., W.G. Axinn en A. Thornton (2002), The influence of attitudes on family formation processes. In: R. Lesthaeghe (red.), *Meaning and choice: Value orientations and life course decisions*. Den Haag: NIDI/CBGS, pp. 45-93.
- Beets, G.C.N., A.C. Liefbroer en J. de Jong Gierveld (1999), Changes in fertility values and behaviour: A life course perspective. In: R. Leete (red.), *Dynamics of values in fertility change*. Oxford: Oxford University Press, pp. 100-120.
- Blossfeld, H.-P. en G. Rohwer (1995), *Techniques of event history modeling. New approaches to causal analysis*. Mahwah, NJ: Lawrence Erlbaum.
- Bumpass, L. (2002), Family-related attitudes, couple relationships and union stability. In: R. Lesthaeghe (red.), *Meaning and choice: Value orientations and life course decisions*. Den Haag: NIDI/CBGS, pp. 161-184.
- Coleman, J.S. (1990), *Foundations of social theory*. Cambridge, Ms.: Belknap Press.
- Esveldt, I., G.C.N. Beets, K. Henkens, A.C. Liefbroer en H. Moors (2001), *Meningen en opvattingen van de bevolking over aspecten van het bevolkingsvraagstuk 1983-2000*. Den Haag: NIDI.
- Felling, A., J. Peters en O. Schreuder (1983), *Burgerlijk en onburgerlijk Nederland. Een nationaal onderzoek naar waardenoriëntaties op de drempel van de jaren tachtig*. Deventer: Van Loghum Slaterus.
- Fishbein, M. en I. Ajzen (1980), *Belief, attitude, intention and behavior: An introduction to theory and research*. Reading, Mass.: Addison-Wesley.
- Goldscheider, F.K. en C. Goldscheider (1993), *Leaving home before marriage: Ethnicity, familism and generational relationships*. Madison, Wi.: University of Wisconsin Press.
- Inglehart, R. (1977), *The silent revolution. Changing values and political styles among Western publics*. Princeton: Princeton University Press.
- Inglehart, R. en W.E. Baker (2000), Modernization, cultural change, and the persistence of traditional values. *American Sociological Review*, 65, pp. 19-51.
- Jansen, H. (1983), Klasse- en sekse-specificiteit in de waardering van conformiteit en zelfbepaling: Enkele ervaringen met de schaal van Kohn. *Sociologische Gids*, 30, pp. 37-44.
- Jansen, M. (2002), *Waardenoriëntaties en partnerrelaties. Een panelstudie naar wederzijdse invloeden*. Amsterdam: Thela Thesis.
- Jansen, M. en M. Kalmijn (2002), Investments in family life: The impact of value orientations on patterns of consumption, production and reproduction in married and cohabiting couples. In: R. Lesthaeghe (red.), *Meaning and choice: Value orientations and life course decisions*. Den Haag: NIDI/CBGS, pp. 129-159.

- Jong, A. de, en A.C. Liefbroer (1998), *Schalen in het PSIN: Resultaten van schaal-analyses op gegevens uit een panelstudie*. Den Haag: NIDI.
- Jong Gierveld, J. de, en A. Peeters (2002), Partnerpaden na het vijftigste levensjaar. *Mens en Maatschappij*, 77, pp. 116-136.
- Kaa, D.J. van de (1987), Europe's Second Demographic Transition. *Population Bulletin*, 42.
- Kaa, D.J. van de (2001), Postmodern fertility preferences: From changing value orientations to new behavior. In: R.A. Bulatao en J.B. Casterline (red.), *Global fertility transition*. New York: Population Council, pp. 290-331.
- Kohn, M. (1969), *Class and conformity: A study in values*. Homewood, Il.: Dorsey Press.
- Lasch, C. (1977), *Haven in a heartless world: The family besieged*. New York: Basic Books.
- Lesthaeghe, R. (1995), The Second Demographic Transition in Western countries: An interpretation. In: K.O. Mason en A.-M. Jensen (red.), *Gender and family change in industrialized countries*. Oxford: Clarendon Press, pp. 17-62.
- Lesthaeghe, R. en G. Moors (2002), Life course transitions and value orientations: Selection and adaptation. In: R. Lesthaeghe (red.), *Meaning and choice: Value orientations and life course decisions*. Den Haag: NIDI/CBGS, pp. 1-44.
- Lesthaeghe, R. en J. Surkyn (1988), Cultural dynamics and economic theories of fertility change. *Population and Development Review*, 14, pp. 1-45.
- Lesthaeghe, R. en D.J. van de Kaa (1986), Twee demografische transitities? In: D.J. van de Kaa en R. Lesthaeghe (red.), *Bevolking: groei en krimp*. Deventer: Van Loghum Slaterus, pp. 9-24.
- Liefbroer, A.C. en P.A. Dykstra (2000), *Levenslopen in Verandering. Een studie naar ontwikkelingen in de levenslopen van Nederlanders geboren tussen 1900 en 1970*. Den Haag: Sdu Uitgeverij.
- Liefbroer, A.C. en M. Kalmijn (1997), *Panel study of social integration in the Netherlands 1987-1995. ICS Code Books 30*. Utrecht: Interuniversity Center for Social Science Theory and Methodology.
- Marini, M.M. (1984), Age and sequencing norms in the transition to adulthood. *Social Forces*, 63, pp. 229-244.
- Meijnen, G.W. (1977), *Maatschappelijke achtergronden van intellectuele ontwikkeling*. Groningen: Wolters-Noordhoff.
- Moors, G. (1996), Gezinsvorming en processen van waardenselectie en -aanpassing. *Mens en Maatschappij*, 71, pp. 4-24.
- Rokeach, M. (1973), *The nature of human values*. New York: Free Press.
- Schwartz, S.H. (1994), Are there universal aspects in the structure and contents of human values? *Journal of Social Issues*, 50, pp. 19-45.
- Thornton, A. en L. Young-DeMarco (2001), Four decades of trends in attitudes toward family issues in the United States: The 1960s through the 1990s. *Journal of Marriage and the Family*, 63, pp. 1009-1037.
- Triandis, H.C. (1996), The psychological measurement of cultural syndromes. *American Psychologist*, 51, pp. 407-415.